

»RAK, PA NE TISTI POTOČNI«: TOPORIŠIČEV ODNOS DO SRBOHRVATIZMOV

Alenka Jelovšek

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.45:811.163.4:929Toporišič J.

V prispevku je predstavljen Toporišičev odnos do t. i. srbohrvatizmov (izrazov, ki so bili v slovenščino prevzeti iz južnoslovanskih jezikov ali prek njih), kot se kaže neposredno v njegovih jezikovnih koticah in delovanju v okviru Jezikovnega rzsodišča, posredno pa tudi prek učbenikov in jezikovnozgodovinskih razprav, v tem okviru pa tudi na njegov odnos do srbohrvaščine in do jezikovnega prevzemanja nasploh.

Jože Toporišič, srbohrvaščina, srbohrvatizmi, purizem

The article presents the attitude of Slovene linguist Jože Toporišič toward »Serbo-Croatisms«, i.e. loanwords from South Slavic languages, based on his language consulting articles, articles that he published as a member of the »Language Tribunal« and also in his textbooks and language history papers.

Jože Toporišič, Serbo-Croatian, Serbo-Croatisms, purism

1 Uvod

Razvoj slovenščine kot jezika z majhnim številom govorcev, ki je bil do nedavna družbenopolitično nedominanten v vseh državnih okvirih, v katerih so ti živeli, je skozi celotno obdobje obstoja knjižnega jezika zaznamoval purizem,¹ pojav, ki si prizadeva za odstranjevanje tujejezičnih elementov iz jezikovnega sistema.² Tovrstna

¹ Purizem je pojav, ki ga je težko definirati. Sodbe o njem so namreč močno zaznamovane z avtorjevim pogledom nanj, ta pa je le redko nevtralen. Po mnenju puristov samih gre predvsem za aktivnosti, s katerimi »skušamo ohraniti tisto, kar ima naša materinščina samosvojega (hkrati pa dobrega in uporabnega), ob nadaljnjem razvoju pa jo skušamo opirati predvsem na domače vire« (Gradišnik 1974: 18). Gre torej za prizadevanja, s katerimi si prizadevajo ohraniti samobitnost jezika, pri čemer so običajno tarča tujejezični elementi v njem. Svoja jezikovna merila skušajo nato uveljaviti v splošni jezikovni rabi. Nasprotniki purizma pa ta prizadevanja označujejo kot izraz idejnega konservativizma: purist »odklanja nove pojave v jeziku in povečuje starinskost, z drugimi besedami, ne upošteva dinamičnosti, ki je glavna značilnost živih jezikov« (Urbančič 1973: 44). Poskus nevtralne opredelitve purizma je definicija Georgea Thomasa (1991: 12), ki ga razume kot »manifestacijo želje jezikovne skupnosti (ali njenega dela) obvarovati ali očistiti jezik domnevno tujih elementov ali drugih elementov, ki veljajo za nezaželene (vključno s tistimi, ki izvirajo iz narečij, sociolektov in funkcijskih stilov istega jezika). Lahko deluje na vse jezikovne ravnine, osredotočen pa je na besedno. Predvsem pa je purizem vidik kodifikacije, kultiviranja in načrtovanja standardnih jezikov«.

² Pravzaprav gre pri tovrstnih prizadevanjih za eno od podvrst purizma, t. i. ksenofobični purizem, ki je najbolj pogosta in pravzaprav »nevtralna, nezaznamovana« oblika purizma (Kalin Golob 1995: 404). Thomas (1991: 76–81) pa navaja tudi druge vrste purizma: arhaizirajoči, etnografski, elitistični, reformistični, igrivi in protipuristični.

prizadevanja najdemo tudi v jezikoslovnem delovanju Jožeta Toporišiča, ki je v tem smislu zlasti poznan po svojem zavzemanju za slovenjenje t. i. mednarodnih izrazov in terminologije (še posebej jezikoslovne), predvsem v obdobju do osamosvojitve Slovenije pa se je občasno ukvarjal tudi z odnosom med slovenščino in srbohrvaščino ter vplivom, ki ga je slednja imela na slovenski jezik prek t. i. srbohrvatizmov.³

2 Purizem in odnos do srbohrvaščine do srede 20. stoletja

Puristične težnje najdemo že pri prvih tvorcih slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju. Primoža Trubarja je že v času njegovega življenja zaradi prevelikega števila izposojenk iz nemščine kritiziral Sebastijan Krelj v svojem uvodu v *Postilo* in kot nadomestilo predlagal izposojanje iz sorodnih slovanskih jezikov. S tem je bila začrtana usmeritev puristov za nadaljnja stoletja, vse dokler je imela vlogo dominantnega jezika na slovenskem ozemlju nemščina.

Puristi se namreč večinoma ukvarjajo z elementi, ki jih dojemajo kot grožnjo homogenosti, avtonomnosti in prestižu jezikovnega sistema (Thomas 1991: 67).⁴ V takšnem položaju se pogosto zatekajo k izposojanju iz sorodnih jezikov, ki s svojim položajem ne predstavljajo grožnje domačemu jeziku.

Dve tendenci pa sta bili skoraj stalni vseh štiristo let od prve slovenske knjige do praga naših dni: občutek, da nemščina ogroža čistočo jezika, in zavest pripadnosti k veliki slovanski jezikovni družini. Slovenci smo imeli med Slovani samo to posebnost, da smo gojili slovanske simpatije nasploh in brez izjeme, medtem ko so na primer Slovaki uvrstili med svoje sovražnike tudi češčino, Poljaki ruščino itd. (Bezlaj 1965: 191).

Pri tem so se najbolj naslanjali na slovenščini najbližje južnoslovanske jezike, posebej sosednjo hrvaščino. Odpor proti pretiranemu izposojanju slovanskih besed se je sicer pojavil že v 19. stoletju kot odgovor na iliristične težnje posameznikov, močno pa se je okrepil v letih po prvi svetovni vojni, ko je v novi državi srbohrvaščina prevzela status državno privilegirane jezika. Tako je postalo neizogibno, »da se je že obstoječi skepticizem, ali ni slavizacija šla že predaleč, sprevrgel v željo, da bi ta proces obrnili« (Thomas 1997: 146), in puristična prizadevanja so se poleg proti germanizmu usmerila tudi proti srbohrvatizmu.

Po letu 1945 je bila z novo federativno ureditvijo slovenščina priznana kot eden izmed državnih jezikov, vendar se s tem vpliv srbohrvaščine ni zmanjšal, postal je le bolj prikrit, zato je bila reakcija proti njemu težja kot pred vojno. Kljub temu so se opozorila na slavizme v slovenščini pojavila že po izidu *Slovenskega pravopisa* 1950

³ Srbohrvaščina se v tem prispevku uporablja kot krovni pojem za nekdanjo obstoječo skupno jezikovno normo Srbov, Hrvatov in Bošnjakov, ki pa je s propadom skupne države prenehala obstajati. V slovenščino so iz tega jezika/teh jezikov ali prek njih prišle številne izposojenke, pri katerih je natančen izvor brez etimološke analize večinoma težko določiti, zato bodo v tem prispevku opredeljene kar kot srbohrvatizmi, saj so jih kot take v obravnavanem obdobju občutili tudi slovenski govorci.

⁴ Vzrok za to je, da je narodni jezik močan simbol samoidentifikacije z narodno kulturo, zato ga je treba pazljivo razlikovati od drugih, posebej tistih jezikov, ki domnevno ogrožajo narodno samobitnost, kar pa se doseže s pomočjo purizma. »Zato ni presenetljivo, da so tarče puristične dejavnosti pogosto identificirane s prav tisto kulturo, ki je dojeta, kot da ogroža nacionalno kulturo« (Thomas 1991: 45). Tako je bil izraz *izgled* najprej preganjan kot nemški kalk, v času Jugoslavije pa kot srbohrvatizem.

– v *Slovenskem poročevalcu* sta o tem pisala Božo Vodušek (1951), ki je opozoril na neenakopravno obravnavanje izposojenk iz slovanskih in iz neslovanskih jezikov,⁵ in Janez Gradišnik (1967: 22), ki je izpostavil, da »so šli sestavljavci SP ponekod malo predaleč in so priznali domovinsko pravico tudi izrazom, ki so jih sprejeli samo polizobraženci in ki žive samo na papirju, med ljudstvom pa le toliko, kolikor se ga je oprijel vpliv slabo pisanega jezika«. Pri tem je navedel besede *prekiniti*, *hasniti*, *boder* in *stas*, kar kaže, da je mislil predvsem na srbohrvatizme.

3 Puristi in protipuristi v drugi polovici 20. stoletja ter Toporišičev odnos do njih

Kmalu po tem, ko je Toporišič začel objavljati svoja prva jezikoslovna dela, v začetku 60. let, se je ob izdaji *Slovenskega pravopisa* 1962 razvila razprava o stilski vrednosti slovenskega knjižnega besedja, ki je prerasla v večleten oster »spopad« med puristi in protipuristi. Prve je poosebljal Gradišnik, druge pa je zastopal predvsem Boris Urbančič, ki se je pri utemeljevanju svojih nazorov opiral na češko teorijo zvrstnosti. Toporišič je takratno dogajanje opredelil takole:

V glavnem sta se soočili dve struji: ena je predvsem branila individualnost slovenskega jezika (četudi se je včasih preveč opirala na nekako narodopisnost in puristično protislovanskost ter protizahodnoevropskost), druga pa je bila predvsem protipuristična v smislu *laissez faire* (čeprav se je pri tem sklicevala na češki nauk o funkcijski razčlenjenosti in torej upravičenost besedja vseh vrst) (Toporišič 1987: 321–322).

Toporišič je zavračal obe usmeritvi. Nasprotoval je ekstremnemu purizmu, ki odklanja »poleg nepotrebnih dvojníc tujega izvora tudi tiste, ki so si že pridobile pomenski ali stilni odtenek« (Toporišič 1971: 17), kritiziral pa je tudi Urbančiča, ki se je zavzemal za ostro ločevanje med političnimi in jezikoslovnimi vprašanji,⁶ da preveč neposredno prenaša češko teorijo v slovenske razmere.

Razmerje slovenščine do drugih jezikov je Urbančiču enako kot razmerje angleščine do drugih jezikov [...] Bistvena razlika je pri tem zanemarjena: da za vse veliko, večje ali večinsko in sredotežno (ali nesredotežno) veljajo druge zakonitosti kot za majhno, manjše, nevečinsko, sredotežno (nesredotežno). Povedano v podobi: ovco je treba varovati pred volkom, zelje pred kozo itd., obratno je taka skrb odveč; pred hudournikom se varujemo z nasipi in pregrajami, pred studenčkom pa ne. In slovenščina je nevelik, nevečji, nevečinski jezik, in nesredotežen jezik v tem smislu, da je več svojih nosilcev izgubil kot pridobil, in bi jih (in jih bo) še več, če mu ne bi bili (ne bomo) organizirali obrambe (Toporišič 1987: 179–180).

⁵ Vodušek se je zavzel, da bi tudi slovanskim izposojenkam, za katere obstajajo slovenske ustreznice, te tudi pripisali in jih jasno označili kot primernejše. Toporišič (1987: 299) je v svojem portretu Voduška zapisal: »Proti jedru Voduškovih nazorov se je težko bojevati, ker so pravilni.«

⁶ »Pritegovanje drugih vidikov, včasih tudi s političnim ozadjem, k obravnavanju in reševanju problemov knjižnega jezika ne more roditi nič trajno dobrega. Jezikoslovna problematika se ne more reševati z drugačnimi sredstvi kakor jezikoslovnimi. Treba je znati ločevati probleme funkcioniranja jezika z ozirom na njegovo komunikacijsko vlogo od položaja jezika v družbi. Prvo je stvar jezikoslovja, drugo politike« (Urbančič 1973: 13).

Zato se je zavzemal za t. i. srednjo pot,⁷ ki dopušča puristične posege v jezik v določenih primerih: izposojene izraze zavrača le, »če zanje imamo domače ali pa če si jih lahko sami ustvarimo« (Toporišič 2007: 338). Skrb za čistost jezika pa je utemeljeval s sociolingvističnimi dejavniki, v primeru slovenščine z njeno majhnostjo in dolgotrajno slabo funkcijsko razvitostjo.

4 Toporišičev pogled na srbohrvaščino in srbohrvatizme v slovenščini

Toporišič je v obdobju pred osamosvojitvijo pogosto opozarjal na nevarnost vpliva srbohrvaščine, in sicer ne le zaradi njenega statusa v skupni državi, ampak predvsem zaradi še vedno živih unitarističnih teženj posameznikov, ki so bili prepričani, da pravzaprav ne gre za tuji jezik in da je zato treba srbohrvatizme obravnavati drugače od izposojenk iz drugih jezikov. Tovrstne poglede je Toporišič posredno zavračal že v svojih opisih zgodovinskega razvoja slovenščine v učbenikih *Slovenski knjižni jezik 2–4*, na primer ob opisu Trubarjeve odločitve za poseben slovenski knjižni jezik in ne za knjižnojezikovno združitev z drugimi južnimi Slovani, za kar se je zavzemal Trubarjev sodelavec Vergerij.

Proti zenačenju [sic!] s srbohrvaščino je govorilo dejstvo, da je bil slovenski jezik samosvoj ustroj, ki je edini lahko najširšim slojem slovenskega ljudstva prinašal plovce duhovne izobraženosti: samo v slovenskem jeziku je bilo mogoče res opismeniti široke množice. Le-te namreč niso bile pripravljene osvajati osnovno znanje iz knjižnega jezika, ki se od njih občevalne govorice bodisi docela razlikuje (kakor npr. nemščina) ali pa je predaleč od nje (kakor srbohrvaščina) (Toporišič 1966: 64–65).

Podobno je obsodil slavizacijo jezika in oživitvev idej o jezikovni združitvi pred prvo svetovno vojno: »Ko so v balkanski vojni zmagovali Bolgari in Srbi in se je krepila zdrava ideja o politični združitvi, se je hkrati silno razplamtela napačna agitacija za opustitev slovenščine, slovenski jezik se je spet potujčeval, pisal se je ves zane-marjen itd.« (Toporišič 1967: 36).

Izrecno pa je na to opozoril v času svojega delovanja v Jezikovnem razsodišču, ki je bilo ustanovljeno, da bi skrbelo za javno rabo slovenščine ter opozarjalo na napake in pomanjkljivosti (ob Toporišiču so v njem v prvih letih sodelovali Janko Moder, Janez Gradišnik in Matjaž Kmecl).

Seveda je bilo tudi tukaj mogoče pričakovati ugovore ljudi, ki so za t. i. odprtost nasproti drugim jezikom, za sprejemanje na sploh od drugod, češ da se tako deprovincializiramo ali internacionaliziramo ali vsaj jugoslaviziramo ipd. Zlasti so nekateri hudi zaradi odsvetovanja rabe srbohrvaškega besedja v slovenskih besedilih. Pa nismo zanj uporabljali nobenega drugega merila kot za druge prevzete ali vdirajoče besede:

⁷ Takšno stališče je običajno poimenovano »zmerni purizem«, ki je opredeljen kot nujna skrb za razvoj slovenščine, upoštevajoč njene razvojne posebnosti in položaj malega jezika, ter postavljen v okvir sodobne institucionalne skrbi za razvoj knjižnega jezika – jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja (Kalin Golob 2009: 137). Zmerni purizem zaradi tega pogosto označujejo kot »racionalni« purizem. Za ločevanje med njim in »neracionalnim« purizmom pa ravno zaradi njegove sociolingvistične določenosti ne obstajajo jasna, za vse jezike veljavna merila. Po Thomasovem (1991: 217) mnenju mora pri tem odločanju »vsaka jezikovna skupnost določiti paradigmo, ki odraža situacijo in kontekst, v katerih je jezik prisiljen delovati«.

zavračali smo jih le, če zanje imamo domače ali pa če si jih lahko sami ustvarimo (Toporišič 2007: 338).

S konkretnimi srbohrvatizmi v jeziku se je Toporišič ukvarjal redkeje. Opozorila na posamezne besede ali zveze najdemo v jezikovnih koticah, ki jih je pisal konec 70. let v *Naših razgledih* in v drugi polovici 80. let v *7D*. V *Naših razgledih* je nanje opozoril le v treh koticah in le enkrat jih je naštel več (Toporišič 1979a: 206), pri čemer je posebno pozornost namenjal enakozvočnicam: npr. *kruto stališče – togo stališče, odkloniti vzroke – odpraviti vzroke, moštvo je zatajilo – moštvo je odpovedalo, govornica – govorniški pult*. Opozoril pa je tudi na skladenjske vplive, npr. rabo *mislim, kako* namesto *mislim, da*, in na prevzemanje frazemov: *iz petnih žil – na vse kriplje, častna reč – častna beseda*.

Ob vprašanju rabe izrazov *par, nepar* namesto *sodi, lihi* pa je predstavil načine, kako srbohrvaščina vpliva na jezik:

S srbohrvaščino živimo v tesnem stiku, zato ji moramo posvečati posebno pozornost. Dostikrat nam je že prej pomagala iz poimenovalnih težav, dostikrat pa smo zaradi nje brez potrebe opustili kaj imenitnega slovenskega. Danes se nam srbohrvaško ponuja zlasti tudi preko slenga in žargona, torej kot izrazitejša dvojica za slovensko in bolj navadno poimenovanje (gužva – gneča). Še v večji meri vdira k nam drugi jezik npr. prek predavateljev, ki jim ni (bilo) dano, da bi se slovensko izražali v izvrševanem poklicu, ampak jim je zapovedana raba drugega jezika (Toporišič 1979b: 649).

Tako je Toporišič eden redkih koticarjev, ki glavne krivde za vdor srbohrvatizmov ni pripisal tisku.⁸

V drugi polovici 80. let, ko so bila nacionalna trenja v razpadajoči skupni državi na vrhuncu, pa je srbohrvatizmom namenil več pozornosti, čeprav se je v zvezi s tem še vedno ukvarjal predvsem s statusom obeh jezikov na slovenskih tleh. V koticah, ki jih je objavljal v *7D* v letih 1985–1987 ter 1989–1991,⁹ je opozarjal na napačno rabo svojilnega obrazila *-in* pri samostalnikih moškega spola na *-a*, na srbohrvatizme, kot so *sredina, potrebno je, tisto finale*, napačno brezpredložno vezavo (*v zvezi razgovora, dogovorili smo sestanek, diskutirati vprašanje*), preširoko rabo trpnega sedanjika namesto preteklika (*o tem je razpravljano*) itn. Spet je poudarjal potrebo po razlikovanju med pomenom enakozvočnic v obeh jezikih, ki po njegovem načenjajo semantično strukturo jezika.

Take besede so kot rak, pa ne tisti potočni in kateri še: huda bolezen so, nevarna, ker dobesečno razžirajo normalno, zdravo besedje našega jezika. So pa dobrodošle vsem, ki so površni, ki ljubijo predvsem udobje in ki brez pomisleka posnemajo vse, kar je nenaporno, pa hkrati opazno (Toporišič 2007: 49).

Vprašanja v zvezi s posameznimi srbohrvatizmi je skoraj vedno povezoval z opozarjanjem na potrebnost varovanja slovenščine pred nasiljem večjega jezika:

Tako imenovani m-jezik (M = mali, manjši, manjše veljave, minoritetni) se mora ves čas bojevati za svoje istovetnostno dostojanstvo, ki mu ga ogrožajo t. i. v-jeziki

⁸ Prim. Kalin Golob, Jelovšek 2009.

⁹ Zbrani so v knjigi *Jezikovni pogovori iz Sedem dni* (Toporišič 2007), po kateri so tudi navedeni.

(V = velik, večji, večje veljave, majoritetni). Tega neprestanega, večinoma pa prikritega nasilja v-jezikov se moramo zmeraj znova ovedati in nanj tudi druge opozarjati, če nočemo, da nam bo jezik postal sračje gnezdo, z vseh koncev skupaj zneseno (Toporišič 2007: 287).

5 Sklep

Čeprav lahko Toporišiča zaradi zagovarjanja sprejemanja srbohrvaških in drugih izposojenk, za katere ne obstajajo domači izrazi, in utemeljevanja svojih načel s sociolingvističnimi dejavniki označimo za zmernega purista (zlasti v primerjavi s sočasnimi koticarji, kot je npr. Janez Gradišnik), je v navedenih odlomkih njegovih člankov o tem vprašanju opazen njegov močno metaforičen, čustveno angažiran jezik, s katerim brani čistost in še bolj samostojnost slovenskega jezika, kar je običajno značilnost ekstremnih puristov.¹⁰ Deloma gre to verjetno pripisati napetemu družbenopolitičnemu ozračju v letih pred slovensko osamosvojitvijo,¹¹ deloma pa gotovo tudi Toporišičevim osebnostnim značilnostim. »Zmernost« njegovega purizma postavlja pod vprašaj tudi njegovo zavračanje t. i. mednarodnic, besed z osnovo iz klasičnih jezikov, namesto katerih je vztrajal bodisi pri širitvi pomenov obstoječih slovenskih izrazov bodisi pri lastnih novotvorjenkah; vendar to vprašanje presega okvir pričujočega prispevka.

Viri in literatura

- BEZLAJ, France, 1965: Slovske besede v slovensčini. France Vurnik (ur.): *Jezikovni pogovori* 1. Ljubljana: Cankarjeva založba. 190–195.
- GRADIŠNIK, Janez, 1967: *Slovensčina za Slovence*. Maribor: Obzorja.
- GRADIŠNIK, Janez, 1974: *Slovensčina za vsakogar*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KALIN GOLOB, Monika, 1995: Monografija o purizmu. *Slavistična revija* 43/3. 204–207.
- KALIN GOLOB, Monika, 2009: Linguistic Purism in Slovene Language: From Trubar to the Present. Jagoda Granič (ur.): *Jezična politika i jezična stvarnost*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 137–146.
- KALIN GOLOB, Monika, JELOVŠEK, Alenka, 2009: Jezik medijev kot odsev družbenopolitičnega in jezikovnokulturnega položaja v nekom obdobju. *Teorija in praksa* 46/6. 802–811.
- THOMAS, George, 1991: *Linguistic Purism*. London, New York: Longman.
- THOMAS, George, 1997: The impact of purism on the development of the Slovene standard language. *Slovenski jezik* 1. 133–152.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1966: *Slovenski knjižni jezik* 2. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967: *Slovenski knjižni jezik* 3. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1971: *Slovenski knjižni jezik* 4. Maribor: Obzorja.

¹⁰ Eden najpogostejših očitkov protipuristov je bil, da puristi svoje posege opravičujejo z neznanstvenimi, najpogosteje čustvenimi argumenti (prim. Urbančič 1973: 77).

¹¹ Občasno so v tem obdobju Toporišičeva opozorila na potrebo po ohranjanju lastnega jezika prerasla celo v skrajno nacionalistične izjave, usmerjene ne le proti srbohrvaščini, ampak tudi proti njenim govorcem: »Seveda je naravnost smešno, da tisti del naše državne skupnosti, ki kaj primerno sedanjemu času obvlada tehniko in delo, ki nas kolikor toliko uveljavljata na svetovnem trgu s trdo valuto, bedno hlasta po jezikovnih izdelkih onih, ki jih v primeri z nami ne odlikuje nič drugega kakor od našega večje številce« (Toporišič 2007: 46).

- TOPORIŠIČ, Jože, 1979a: Ne bod' mo šalobarde, Kranjci moji: pogovori o jeziku. *Naši razgledi* 28/7. 206.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1979b: Kako besede »umiramo«: pogovori o jeziku. *Naši razgledi* 28/22. 649.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987: *Portreti, razgledi, presoje: k zgodovini slovenskega jezikoslovja: ob 400-letnici Trubarjeve smrti*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2007: *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*. Maribor: Pivec.
- URBANČIČ, Boris, 1973: *O jezikovni kulturi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VODUŠEK, Božo, 1951: O slovenskem pravopisu in o jezikovnih načelih. *Slovenski poročevalec*. 1–10.